

مقاله اول

آثار و برکات فردی خلافت انسان در قرآن کریم از منظر تفاسیر شیعه و اهل سنت^۱

عبدالمحمود جهانگیری^۲

چکیده

پژوهش حاضر عهده‌دار تبیین چستی خلیفه‌اللهی انسان و آثار و برکات آن در نزد مفسران شیعه و اهل سنت است. گسترده‌ترین آیه‌ای که این بحث را مطرح کرده، آیه سی‌ام سوره مبارکه بقره است که خدای متعال در این سوره، قبل از اشاره به خلقت انسان، به مقامات و درجات معنوی وی که همان مقام خلافت است، اشاره کرده است. این حاکی از اهمیت و ضرورت این مسئله در سرنوشت انسان است که بشر را از سایر موجودات متمایز ساخته و جایگاه او را در نظام هستی مشخص نموده و در پرتو این مقام، سایر موجودات، مستخر او شده‌اند. بر اساس ظاهر برخی آیات وحی، این مقام اختصاص به گروه خاصی از انسان‌ها - حضرت آدم علیه السلام و ذریه معصوم او ندارد و از طرفی شامل افرادی که از مرتبه انسانیت تنزل کرده نخواهد بود، از این رو، افراد غیر معصوم بستگی به ظرفیت خود، با تحقق شرایط، کسب معیارها و رفع موانع، در حد خود خلیفه‌الله هستند؛ گرچه بالاترین مرتبه خلافت، مربوط به انسان کامل است که در صدر آن، معصوم علیه السلام است. نتایج تحقیق حاضر نشان می‌دهد که مظهر خدا شدن، مسجود فرشته‌ها شدن، معلم فرشته‌ها شدن، حیات متعالی، آرامش، داشتن نور برای حرکت در ظلمات، رستگاری، خروج از ظلمات، سعادت، بهشت و فوز عظیم از آثار فردی خلافت انسان از دیدگاه مفسران شیعه است. از آن‌جا که دانشمندان و مفسران اهل سنت، آثار و برکات خلیفه و حاکم را به مدیریت جامعه دینی منحصر کرده‌اند؛ از نظر آن‌ها،

۱. تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۲/۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۴/۳۱

۲. استادیار دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، معاون آموزش دانشکده علوم قرآنی بندر عباس، مدیر حوزه علمیه خواهران استان هرمزگان (در زمان انتشار مقاله، نویسنده ارجمند آن به دلیل ابتلا به کرونا در تاریخ ۱۴۰۰/۶/۱ دار فانی را وداع گفتند). hamraz32@gmail.com

عمده‌ترین نقشی که خلافت در جامعه دارد، تأمین عدالت اجتماعی با اجرای قوانین اسلامی در جامعه دینی، تأمین امنیت عمومی برای ایجاد آسایش و آرامش در جامعه دینی، پاسداری از مرزهای جامعه اسلامی و توسعه و گسترش اسلام است. روش گردآوری اطلاعات در این پژوهش به صورت کتابخانه‌ای بوده که با شیوه توصیفی-تحلیلی از اسناد نوشتاری، سامانه‌های رایانه‌ای و نرم‌افزارهای علمی سامان یافته است. واژه‌های کلیدی: آثار فردی، خلافت، استخلاف، انسان کامل، تفاسیر فریقین.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

از زمانی که حیات بشری در این کره خاکی شکل گرفته، همیشه این اندیشه و سؤال ذهن او را مشغول ساخته که هدف از آفرینش انسان چیست؟ آیا زندگی همین جلوه ظاهری آن یعنی خوردن و خوابیدن و شهوت‌رانی است؟ یا در ورای این حرکات، غایت و هدفی نهفته است؟ خدای متعال در پاسخ ملائکه که گفتند: خدایا در زمین، مردمی می‌آفرینی که کارشان فساد، کفر، گناه خون‌ریزی نابه‌جا است، فرمود: من چیزی میدانم که شما نمی‌دانید؛ یعنی این خلافت با ابعاد گسترده‌اش دارای آثار و برکاتی است که حتی ملائکه از آن بی‌خبر هستند. بنابراین، انسان کامل با تعلیم اسماء، دارای آثاری و برکاتی است که سایر خلائق - حتی ملائکه - می‌توانند از او منتفع باشند. البته همه انسان‌ها نمی‌توانند به چنین مرتبه‌ای دست یابند؛ بلکه این مقام برای کسانی است که خود را به مراتب کمال رسانده‌اند و سرآمد آنان، انبیا و ائمه معصومین^{علیهم‌السلام} هستند که خلیفه کامل الهی بر روی زمین هستند. پس مراد از آثار خلافت در اینجا، آثار و برکات وجود چنین خلیفه‌ای در روی زمین است که با حاکمیت او، آثار و برکات فردی آن بررسی شده است.

نکته دیگر این‌که از آن‌جا که حقیقت خلافت الهی از مسئله حکومت جدا نیست؛ یعنی روح خلافت، همان حاکمیت و ولایت بر نفوس و ابدان و هدایت آن‌ها به صراط مستقیم و حرکت به سوی کمال و سعادت است؛ قرآن کریم در مورد خلیفه خود، حضرت داود^{علیه‌السلام} که به خلافت او در زمین تصریح دارد: «يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ» (ص: ۲۶)، حکومت و ملک را برایش یک ضرورت می‌داند تا بتواند برای تحقق عینی آن خلافت و همچنین تحقق نظام احسن و تجلی و تحقق حق مطلق در جهان موفق شود: «وَأَتَاهُ اللَّهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ» (بقره: ۲۵۱) و این حکومت باید چنان مستحکم باشد تا بتواند به اهداف کامل خود در روی زمین برسد: «وَسَدَدْنَا مَلَكُةَ وَآيَاتِنَا الْحِكْمَةَ» (ص: ۲۰). در مورد پیامبر اسلام^{صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم} هم قرآن، به زعامت سیاسی و اجتماعی وی به عنوان خلیفه‌الله اشاره کرده است: و در آیه «اطاعت» می‌فرماید:

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ» (نساء: ۵۹). علامه طباطبایی ضمن این که هدف و غایت از اطاعت خدا را تحقق احکام تشریحی دانسته، در مورد رهبری سیاسی پیامبر خدا^ﷺ دو جنبه را در نظر گرفته است؛ اول، جنبه تشریح که مربوط به جزئیات و تفاسیل احکام است که در قرآن نیامده است: «وَ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ» (نحل: ۴۴) و دوم، جنبه حکومت و قضاوت که آن حضرت به مقتضای ولایتی که بر مردم داشتند، زمام حکومت و قضا را در دست گرفتند و احکام را صادر می کردند که خدای تعالی در این باره فرموده است: «لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَا أَرَاكَ اللَّهُ» (نساء: ۱۰۵). این همان رأی است که رسول خدا^ﷺ با آن بر ظواهر قوانین قضا در بین مردم حکم می کرد و خدای تعالی دستورش داده بود که وقتی می خواهد آن را به کار ببرد، از قبل مشورت کند: «وَ شَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ، فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ» (آل عمران: ۱۵۹). بنابراین اطاعت از رسول، مطلق بوده و تمام شئون از جمله رهبری سیاسی، اداره امور مالی و ... را شامل می شود. همان طوری که آیه شریفه: «فَلَا وَ رَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِمَّا قَضَيْتَ وَ يُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا» (نساء: ۶۵)، صراحت در قضاوت و امر حکومت پیامبر خدا^ﷺ دارد و معلوم می شود که رهبری سیاسی از شئون پیامبر^ﷺ است و آیه شریفه «خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَ تُزَكِّيهِمْ بِهَا» (توبه: ۱۰۳) صراحت در اداره امور مالی وی دارد. (طباطبایی، ۱۳۹۳ق، ج ۴، ص ۳۸۸ و ۴۰۵)

همچنین قرآن کریم به مؤمنان دستور می دهد که برای رفع منازعات خود به خلیفه او رجوع کنند (نساء: ۵۹) که به ضرورت عقلی، این رجوع زمانی متصور و معنادار خواهد بود که حاکمیت دینی برای خلیفه‌ی الهی فراهم باشد؛ به همین دلیل بحث از آثار و برکات خلافت الهی، زمانی مطرح است - بلکه زمانی به اوج خود می رسد - که حاکمیت خلیفه الهی در جامعه متحقق باشد. اگر زمینه حاکمیت خلیفه الهی - انسان کامل - در جامعه، فراهم باشد، علاوه بر آثار تکوینی وجود خلیفه الهی - که مایه قوام زمین است -، آثار فردی و اجتماعی آن را نیز شاهد خواهیم بود؛ بدین روی، مراد از بحث در آثار و برکات خلافت، زمانی است که حاکمیت جامعه به صورت یکپارچه بر عهده خلیفه الهی باشد، مگر در مورد حضرت مهدی^{عج} به عنوان خلیفه کامل الهی، مهم ترین ویژگی او را همان اقامه «حکومت واحد عدل جهانی» نمی شماریم؟ یعنی همان چیزی که سایر خلفای الهی - انبیا و اوصیا - درصدد آن بودند و شرایط خاص زمان و مکان اجازه وصول به آن را نداد؛ هر چند پایه گذاری های لازم برای این کار انجام گرفت. همه خلفای الهی به دنبال تشکیل حکومت عدل الهی بودند که با تشکیل آن، آثار و برکات خلیفه الهی را بیش تر می توان لمس کرد، به امید روزی که حکومت واحد عدل جهانی برپا شود و شاهد تحقق بیش تر اهداف الهی بر روی زمین باشیم. علامه طباطبایی در ضرورت تشکیل حکومت برای خلیفه الهی می نویسد:

«اعتبار اصل ملکیت از اعتبارات ضروریه ای است که بشر در هیچ حالی از آن بی نیاز نیست، چه

در حال فردی و چه در حال جمعی، و مُلک که به معنای سلطنت بر افرادی از انسان‌ها است، آن نیز از اعتبارات ضروری است که انسان از آن بی‌نیاز نیست و برای حاکم و زمامدار آن دو سرمایه لازم است؛ یکی علم به تمام مصالح و حیات جامعه و مفاسد آن و دیگری قدرت جسمی بر اجرای آن چه که صلاح جامعه است و این دو در طالوت - به عنوان خلیفه الهی - هست» (طباطبایی، ۱۳۹۳ق، ج ۳، ص ۱۴۵).

بنابراین، با فرض حاکمیت خلفای الهی، دو نوع آثار بر آن مترتب است: یکی آثار فردی و دیگری آثار اجتماعی؛ آن چه در این نوشتار با بهره‌گیری از روش گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای و با شیوه‌ی توصیفی-تحلیلی از اسناد نوشتاری، سامان یافته است، آثار و برکات فردی خلافت انسان در تفاسیر شیعه و اهل سنت است.

پیشینه موضوع این تحقیق قدمت طولانی دارد و از مفسران قرون اولیه گرفته تا مفسران معاصر، در ذیل آیه سی‌ام سوره مبارکه بقره به این بحث بهره‌گیری؛ لکن این بحث‌ها بسیار مختصر ارائه شده است و به جمع‌آوری، تبویب، ترجمه و تحلیل نیاز دارد و نگارش مستقل پیرامون این موضوع کمتر صورت گرفته است. از مهم‌ترین کتاب‌هایی که به موضوع بحث مربوط است، کتاب استخلاف الانسان فی الارض، نوشته دکتر فاروق دسوقی است که مؤلف به هدف استخلاف و هدف از حیات و زندگی انسان پرداخته است و مسئله خلافت را با تمدن سنجیده و معتقد است که اساس تمدن در فرهنگ دینی و خلافت جای دارد، نه پیشرفت تکنولوژی. وظیفه الاستخلاف فی القرآن، اثر محمد زمران از دیگر نوشته‌های مرتبط با موضوع خلافت انسان است. در این کتاب، به مباحثی همچون اهمیت، طبیعت، غایت و مصدر استخلاف و در نهایت به رابطه بین ایمان و آبادانی اشاره شده است. علامه طباطبایی، فخر رازی، آیت الله جوادی آملی و دیگر مفسران شیعه و اهل سنت نیز در ذیل آیه سیام سوره بقره مباحثی طولانی و محققانه در این موضوع نگاشته‌اند. برخی از مقالاتی که در این خصوص به نگارش در آمده است، دارای رویکرد پیشنهادی و ارائه راه حل‌اند؛ مانند مقالاتی که از آیت الله جوادی آملی و شاگردان وی منتشر شده است و برخی رویکرد انتقادی داشته که مسئله خلافت انسان را به چالش کشیده‌اند؛ مانند مجموعه مقالات مهدی نصیری و همفکران او در مجله‌ی سمات. با این همه، پژوهش حاضر، علاوه بر رویکرد قرآنی، از نوآوری‌هایی مانند ساختار، انسجام منظم و چینش منطقی در سیر مطالب که در هیچ یک از منابع مذکور یافت نشد، برخوردار است و مباحث را به صورت تطبیقی تحلیل و بررسی کرده است.

۱. مفهوم‌شناسی خلافت

در ابتدای بحث به بررسی لغوی و اصطلاحی خلافت می‌پردازیم.

۱-۱. معنای لغوی

خلافت در لغت، به معنای جانشینی کسی یا چیزی از دیگری است (فراهیدی، ۱۴۱۵ق، ج ۴، ص ۲۶۷؛ راغب اصفهانی، ۱۴۰۴ق، ص ۲۹۴؛ ابن منظور، ۱۴۰۸ق، ج ۴، ص ۱۸۳). واژه پڑوهان در معنای این اصطلاح، به طور گوناگون و پراکنده سخن گفته‌اند و تنها کسی که در این مسئله به جوانب مختلف پرداخته و به تفصیل سخن گفته، صاحب مقایس اللغه است که ماده «خلف» را دارای سه اصل دانسته است: آمدن چیزی به جای چیز دیگر؛ نقیض جلو (پشت سر) (فراهیدی، ۱۳۶۸ق، ج ۴، ص ۲۶۶؛ جوهری، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۱۵۳ و ۱۵۴). تغییر؛ ماده «خلف» در این صورت «خلف» خوانده می‌شود. (فیروزآبادی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۰۷۷-۱۰۷۸)

راغب اصفهانی با توجه به کاربردهای قرآنی «خلافت» می‌نویسد: «خلافت نیابت از دیگری است که گاه به دلیل غیبت یا مرگ یا ناتوانی او و گاه از باب تشریف و تکریم شخص خلیفه از سوی او صورت می‌گیرد؛ چنان‌که خلافت اولیای الهی به نیابت از خدای متعال از این باب اخیر است.» (راغب اصفهانی، ۱۴۰۴ق، ص ۲۹۴)

واژه «خلیفه» به شکل صفت و یا اسم دوبار در قرآن آمده است که مرتبه نخست در انتخاب آدم علیه السلام به عنوان خلیفه روی زمین از سوی خداوند است که فرمود: «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» (بقره: ۳۰) و مرتبه دوم درباره حضرت داود علیه السلام است که می‌فرماید: «يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ» (ص: ۲۶)، اما جمع این واژه، سه مرتبه «خلفاء» و چهار مرتبه «خلائف» آمده؛ ولی واژه «خلافت» در قرآن استعمال نشده است.

۲-۱. معنای اصطلاحی

معنای اصطلاحی خلافت از دیدگاه شیعه و اهل سنت به شرح ذیل است.

۱-۲-۱. دیدگاه شیعه

مراد از خلافت در اصطلاح قرآنی - با توجه به آیه سی‌ام سوره بقره - خلافت الهی انسان است که برخی از انسان‌ها به جهت تکریم و تشریف، جانشین و نماینده‌ی خدای متعال بوده و هستند. (طباطبایی، ۱۳۹۳ق، ج ۱، ص ۱۷۸؛ طیب، ۱۳۶۶، ج ۱، ص ۴۹۷؛ جوادی آملی، ۱۳۸۳، ج ۳، ص ۱۷۴) معنای خلافت در آیه شریفه «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً»، به امر خاصی مقید نشده و همه‌ی انسان‌ها را در برمی‌گیرد؛ چراکه خداوند متعال، استعداد خلیفه شدن خود را با دمیدن روح خود در انسان به ودیعت نهاد؛ به عبارت دیگر از دیدگاه برخی مفسران، آیه شریفه هم جعل تکوینی خلافت را که ایجاد خلیفه باشد، در

برمی‌گیرد و هم جعل تشریحی که اعطای منصب خلافت باشد؛ یعنی خلق کنم کسی را که لیاقت اعطای منصب خلافت را داشته باشد و این منصب را به او عطا کنم و مراد از خلافت، خلافة الله است نه خلافت به معنای جایگزینی که بنی‌آدم جایگزین جن باشند، یا تولید و تناسل که بعضی جای دیگر باشند. (طیب، ۱۳۶۶، ج ۱، ص ۴۹۷) بنابراین برای خلافت به معنای نمایندگی از خداوند، درجات و مراتب مختلفی تصور می‌شود که طبعاً معنای کامل و بالفعل آن؛ جز درباره‌ی انسان‌های کامل و برگزیده‌ی خدا که در همه‌ی مراتب شایسته‌ی وجودی به کمال رسیده و ولی الله و معصوم هستند، قابل اطلاق نیست. (اسعدی، ۱۳۹۲، ص ۱۴۹) خلیفه‌ی خدا به این معنا در همه اوصاف و افعالش نماینده‌ی اوست و صفات فعل او را می‌نماید و شئون و اختیارات و تصرف‌های ولایی او را در زمین و آسمان به عهده می‌گیرد؛ از این رو تصرفات او تجلی اراده‌ی فعلی خداوند است، گویا که اراده فعلی او در زمین به جای اراده‌ی فعلی خدا نشسته است. (طباطبایی، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۱۷۸) مرتبه‌ی دیگر خلافت الهی مربوط به انسان‌های دیگر است که هرکسی بر اساس ظرفیت وجودی خویش و به مقداری که اسمای الهی را در خود به فعلیت برساند - به صورت حال یا بالقوه - خلیفه الله است. (جوادی آملی، ۱۳۸۳، ج ۳، ص ۹۹)

آنچه از معنای خلافت در این رساله مقصود است و بدان پرداخته شده، هر دو قسم خلافت است؛ یعنی هم خلافت انسان کامل (معصوم)، به عنوان بالاترین درجه‌ی خلافة اللهی که بالفعل است و هم خلافت انسان‌های دیگر که بالقوه است و این بدان جهت است که تاکنون، پژوهشی بدین عنوان (خلافت انسان در قرآن) به ویژه به صورت تطبیقی در قالب رساله‌ی علمی ارائه نشده است؛ از این رو سعی بر آن بوده که به هر دو قسم خلافت (بالفعل و بالقوه) اشاره تحلیلی مختصری شود و به سایر پژوهشگران در این عرصه پیشنهاد می‌شود برای تحقیقات بعدی - با توجه به جرقه‌ای که این رساله در ذهن آن‌ها ایجاد کرده - هر کدام از این اقسام را جداگانه تحلیل و بررسی کنند.

۱-۲-۲. دیدگاه اهل سنت

خلافت در نزد مفسران و علمای اهل سنت، معانی متفاوتی دارد، برخی مانند ماوردی با توجه به ریشه‌ی قرآن آن، در معنایی عام استعمال کرده‌اند که مرادف حکومت و فرمانروایی است. (ماوردی، ۱۴۱۲، ج ۳، باب ۲۶، ص ۴۹۰) وی در ذیل آیه «یا داوود إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ» (ص: ۲۶)، معتقد است اطلاق خلیفه به داود^ع در این آیه به دو معناست: نخست: بیان خلافت برای داود^ع که همان نبوت است و دوم: داود^ع خلیفه برای خلیفه پیش از خودش است و این خلافت، همان پادشاهی است (ماوردی، ۱۴۱۲، ج ۳، باب ۲۶، ص ۴۹۰). برخی مانند ابوحیان اندلسی، مدعی شده‌اند که «خلیفه» عنوانی است برای تمام زمامداران؛ یعنی خلیفه نامی است برای تمام کسانی که تدبیر امور مردم روی زمین و نظر به مصالح ایشان به وی محول شده است، چنان‌که هرکس را که بر روم حکومت دارد، قیصر و آن‌که را در ایران

فرمانرواست کسری و کسانی را که در یمن حکومت می‌کردند، تُبَع می‌خواندند. (اندلسی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۲۲۷) برخی دیگر، آن را محدود به جانشینی پیامبر ﷺ دانسته‌اند؛ به همین دلیل، شمار زیادی از مفسران و فقهای اهل سنت، اطلاق عنوان خلیفه‌الله را بر خلفای پیامبر ﷺ نادرست و ناروا دانسته‌اند. (سیوطی، ۱۴۱۱ق، ص ۶۹؛ قرطبی، ۱۴۰۸ق، ج ۱۴، ص ۳۵۵؛ ابن حنبل، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۱۳)

به‌رغم معانی خاصی که مفسران در بحث از آیات مربوط به خلافت حضرت آدم ﷺ و حضرت داود ﷺ در قرآن از واژه خلیفه ارانه کرده‌اند؛ یعنی «نبوت، مقام سلطنت الهی در زمین، مطلق فرمانروایی و زعامت سیاسی»، واقعیت این است که اصطلاح خلیفه و خلافت در فرهنگ سیاسی مسلمانان پس از رحلت پیامبر اکرم ﷺ به تدریج برای توصیف منصب جانشینی پیامبر ﷺ متداول شد و گسترش یافت، به‌طوری‌که معنای عام لغوی و اصطلاح خاص قرآنی آن را تحت‌الشعاع کامل خود قرار داد؛ از این‌رو برخی اهل سنت، لفظ خلیفه را برای تمامی خلفای راشدین، امویان و عباسیان به کار برده و تمامی آنان را خلیفه‌ی رسول‌الله و جانشین مشروع آن حضرت دانسته‌اند. (غزالی، ۱۴۲۲ق، ص ۸۹) برخی دیگر، آن را منحصر به خلفای راشدین دانسته و فرمانروایان اموی و عباسی را از آن جدا کرده‌اند. (جوینی، ۱۴۳۲ق، ص ۱۳۹) دسته سوم که راه میانه‌ای را برگزیده‌اند، تمامی حاکمان اموی و عباسی را مورد تأیید قرار نداده، بلکه خلیفه را به کسی اطلاق کرده‌اند که دارای سلامت سیاسی و اعتقادی بوده است. (ابن خلدون، ۱۳۵۹، ج ۱، ص ۴۰۵) ولی به هر حال همگی در اطلاق خلافت بر جانشینی از پیامبر، متفق‌القول هستند. تفتازانی در تعریف خلافت، آن را همان ریاست عامه در امور دینی و دنیوی دانسته، اما افزوده است که این منصب، خلافت از پیامبر ﷺ است و احکام آن از فروع دین است. (تفتازانی، ۱۴۰۹ق، ج ۵، ص ۲۳۲) فخر رازی نیز در تعریف خلافت به کارکرد خلافت توجه کرده و بدون قید جانشینی رسول خدا ﷺ در تعریف خلافت، با گسترش حوزه عمل خلیفه به دین و دنیا به صورت توأمان و مشترک در تعریف خلافت نوشته است که خلافت عبارت است از ریاست در امر دین و دنیا برای شخص واحد از میان اشخاص. این تیمیه سلفی نیز گرچه در تعریف لغوی و اصطلاحی خلیفه و خلافت به تکرار سخنان متقدمان پرداخته، اما در انتهای سخن، متعرض تعریف ابن عربی از اصطلاح خلیفه شده و نوشته، مراد از خلیفه کسی است که جانشین یکی از مردمان قبل از خود می‌گردد، چنان‌که ابوبکر صدیق خلیفه‌ی رسول خدا ﷺ بود؛ زیرا او وی را پس از درگذشت خویش، بر امت خود خلیفه قرار داد و همچنین هرگاه پیامبر ﷺ سفر می‌کرد یا به حج و عمره یا به غزوه‌ای می‌رفت، کسی را برای مدت معینی در مدینه خلیفه خود قرار میداد؛ گاه ابن مکتوم را خلیفه خویش در مدینه تعیین می‌کرد و گاهی هم دیگری را، در هنگام عزیمت به غزوه تبوک، علی بن ابی طالب ﷺ را خلیفه خود معین می‌کرد. (ابن تیمیه، ۱۴۰۸ق، ج ۵، ص ۱۲۲) ابن تیمیه پس از نقل این روایت، آورده است که سخن پیامبر ﷺ مبنی بر اینکه تعداد خلفا زیاد خواهند شد، خلفایی غیر از خلفای راشدین است؛ زیرا تعداد راشدین زیاد نبود. (همان،

ص ۱۲۳) ابن خلدون نیز که از جمله علمای مالکی است، ضمن بیان انواع سه‌گانه حکومت. (ابن خلدون، ۱۳۵۹، ص ۳۶۵-۳۶۶) خلافت را بهترین نوع حکومت دانسته و همراه با تعریف آن، به تفکیک خلافت از سلطنت توجه کرده است.

۲. آثار فردی خلافت انسان

تأثیر اصلی و اساسی پذیرش ولایت خلیفه الهی، مربوط به عالم آخرت است، اما تأثیر دنیوی - که مربوط به فرد است - نیز مهم و مقدمه برای آخرت است؛ تأثیر دنیوی آن - علاوه بر داشتن حیات متعالی و طیب، ترفیع درجه، داشتن بهداشت جسمی بر اثر استفاده از ماکولات طیب و پرهیز از مصرف خبائث، داشتن بهداشت روانی به دلیل داشتن آرامش روحی و آینده‌ای امیدبخش و داشتن تکیه‌گاهی مطمئن تجلی توحید در عالم هستی، مظهر و آینه خدا شدن، مسجود و معلم فرشته‌ها شدن، دوری از خرافات و عوامل مخرب روحی؛ امثال، تندخویی، حرص، طمع، حسادت، کینه و سوءظن و دیگر صفات رذیله اخلاقی و در نهایت، سعادت، بهشت و فوز عظیم را می‌توان نام برد که موارد مهم آن مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲-۱. دیدگاه مفسران شیعه

دیدگاه مفسران شیعه درباره‌ی آثار فردی خلافت انسان به شرح زیر است.

۲-۱-۱. مظهر خدا شدن

این‌که خداوند درباره آفرینش هیچ موجود دیگری از قبل، به فرشتگان اعلامی نداشت و با آنان در میان نگذاشت و مثلاً نفرمود: من عرش یا آسمان یا زمین می‌آفرینم؛ بلکه تنها درباره آفرینش انسان که حضرت آدم علیه السلام مصداق کامل آن است، فرمود: «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» دلیل بر آن است که این موجود از ویژگی خاصی برخوردار است که دیگر موجودات امکانی از آن برخوردار نیستند و آن صفت مظهریت خلیفه است که خلیفه الله، مظهر همه اسمایی بوده که ظهور کرده و از مخزن غیب و محض و غیب مطلق بیرون آمده است؛ زیرا او خلیفه خداوندی است که «محیط مطلق»، «علیم بکل شیء»، «قدیر علی کل شیء» و «حی لایموت» است و باید دارای این اوصاف باشد، وگرنه در محدوده جهل و ضعف و غیبت، به همان نسبت از خلافت الهی خبری نیست. (همان) از این‌رو، فرشتگان، شایسته خلافت خدا نیستند؛ زیرا آنان مظهر بعضی از اسمای الهی هستند، نه همه آن‌ها و حساب انسان جدای از سایر مخلوقات است، چنانکه تعبیر به «جاعل» به جای «خالق» خالی از لطف نیست؛ زیرا ماده جعل (در صورتی که به معنای تصبیر نباشد) بیش‌تر در امور ابداعی به کار رفته. (صدر المتألهین شیرازی، ۱۳۶۱، ج ۲، ص ۳۰۰) لطیف‌تر از ماده خلق است و نشان آن است که بداعت و صنعتی که «بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» (بقره: ۱۱۷) در این موجود به کار برده، با آفرینش سایر موجودات تفاوت دارد. تعبیر به «خلیفه» به جای «انسان» نیز ممکن است اشاره به این باشد که انسان، تنها موجودی زمینی و مرکب از روح و بدن نیست و آن‌چه در خلافت وی

مطرح است نه تنها از محدوده نظر متفکران مادی که هر موجودی را مادی می‌دانند، خارج است، بلکه از محدوده نظر متفکران الهی که انسان را مرکب از بدن و روح مجرد می‌دانند نیز فراتر است؛ زیرا همان‌طور که انسان در بدن خلاصه نمی‌شود و بالاتر از بدن، مرحله‌ای به نام روح مجرد دارد، در این دو مرحله نیز خلاصه نمی‌شود، بلکه مرتبه‌ای بالاتر از روح مجرد دارد که در مخزن الهی و در لوح و کرسی و عرش است و در مقام عنداللهی و لقاءاللهی حضور دارد و در حقیقت، فراتر من به معنای روح که بر بدن مسلط است، من دیگری در ولی‌الله و خلیفه‌الله هست که بر روح او مسلط است (جوادی آملی، ۱۳۸۳، ج ۳، ص ۱۲۲).

ولی‌الله در همه عوالم بین عالم ماده تا جنة‌اللقاء حاضر است؛ از يك سو می‌گوید: منم که در زمین حرکت می‌کنم و غذا می‌خورم و می‌خوابم و از سوی دیگر می‌گوید: منم که می‌فهمم و می‌اندیشم و از سوی سوم می‌گوید: «ما کنت اعبد رباً لم اره» (صدوق، بی تا، ح ۶، ص ۱۰۹)؛ خدایی را که نینیم عبادت نمی‌کنم و می‌گوید: «... فَلَا تَأْتِي بِطَرِيقِ السَّمَاءِ اعْلَمُ مِنِّي بِطَرِيقِ الْأَرْضِ» (نهج البلاغه، خطبه ۱۸۹) «من» در «لم اره» و در «لأننا»، آن من عالی و فوق من مجردی است که در حکمت و فلسفه مطرح است. همان حقیقتی است که می‌گوید: «مالله آیه اکبر منی» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۳، ص ۲۰۶) و یک سوی آن به خاک و سوی دیگر آن به «فادخلی فی عبادی وادخلی جنتی» (فجر: ۲۹ و ۳۰) متصل است؛ از يك سو «يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَمْشِي فِي الْأَسْوَاقِ» (فرقان: ۷) و از سوی دیگر «ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى» (نجم: ۸ و ۹) از يك سو بشری است ساخته شده از طین «إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِّنْ طِينٍ» (ص: ۷۱) و به خاک منسوب است و از سوی دیگر از روح خداست و به خداوند نسبت داده می‌شود: «فَإِذَا سَوَّيْتَهُ وَ نَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي» (ص: ۷۲)، هم از جنة‌اللقاء برخوردار است و هم در عالم تجرد عقلی و مثالی حضور دارد و هم در نشسته ناسوت و طبیعت حاضر است؛ او با تعلیم الهی و در پرتو علم به اسماء‌الله، بكل شیء علیم است و از طریق او و مظهریت او می‌توان به خدای علیم مطلق پی برد (جوادی آملی، ۱۳۸۳، ج ۳، ص ۱۲۲)؛ او نه تنها از آسمان‌ها، بلکه از هر موجود امکانی، حتی از فرشته، لوح و قلم نیز بزرگتر است. او هم اهل تسبیح و تقدیس است، هم اهل تحمید و تکبیر؛ یعنی هم دارای صفات تشبیهی است، هم دارای صفات تنزیهی. او در دنیا و در آخرت میزان اعمال است «هم الموازين القسط» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۸، ص ۲۲۶)؛ هر عملی که مطابق عمل او بود، حق و هر کاری که مخالف کار او بود باطل است. او چون اولین صادر و نخستین فیض خداست، واسطه نزول برکات الهی به عالم طبیعت است؛ حتی در فیض ظاهری که به وجود عنصری خودش می‌رسد، حقیقت و باطن خود او واسطه است؛ یعنی باطن خود اوست که برای ظاهرش جلوه می‌کند و فیض الهی از باطن او به ملائکه رسیده، از راه ملائکه به افراد عادی و از جمله به وجود عنصری خود او می‌رسد و بالاخره چنین نیست که فرشتگان، نسبت به مقام شامخ وی که تعین اول است، سمت تعلیمی داشته باشند، بلکه آنان نسبت به این مرحله برین و والا از خدمتگزاران

انسان کامل به حساب می‌آیند و تنها مراحل نازل انسان کامل است که فرشتگان از مجاری و وسایط فیض آن محسوب می‌شوند. خلیفه‌الله، مدیر مسئول سلسله منظم نظام هستی امکانی است و بر این اساس اولاً، به جزئیات و ویژگی‌های اشیا مادی احاطه دارد و منافع و آثار آنها را از قوه به فعل می‌رساند و از این طریق، صنایع را استنباط و ابزاری را اختراع می‌کند؛ از این رو ممکن است بسیاری از فنون و صنایع همانند علوم و سنن به دست پیامبران، یا با هدایت آنان به وجود آمده باشد، ثانیاً، هدایت تکوینی همه هستی امکانی (اعم از مادی و مجرد) را بر عهده می‌گیرد و همه موجودات را به اذن خدا رهبری می‌کند؛ زیرا او مظهر همه اسما حسنا و صفات جمال و جلال خداست؛ او «یدالله، عین‌الله، اذن‌الله» است و فتح و ختم امور و فتق و رتق آن به اذن خدا و بدون تفویض به دست اوست، با هدایت او باران می‌بارد و با امساک او آسمان و اجرام آسمانی به زمین اصابت نمی‌کند، غم و اندوه با عنایت او برطرف می‌شود و مشکلات و بلاها با لطف و نگاه او مرتفع می‌شود. در زیارت جامعه کبیره می‌خوانیم: «بکم فتح الله و بکم یختم و بکم ینزل الغیث و بکم یمسك السماء ان تقع علی الارض الا باذنه و بکم ینفس الهم و یکشف الضر»، به واسطه او گیاهان زمین می‌روید و درختان میوه می‌دهد، چنانچه در زیارت اول از هفت زیارت مطلق امام حسین علیه السلام آمده است: «و بکم تنبت الارض اشجارها و بکم تخرج الارض ثمارها»؛ از طریق او خداوند، آنچه را بخواهد محو یا اثبات می‌کند. (مجلسی، ۴۰۳، ج ۹۸، ص ۱۵۳) و در یک جمله، اراده خداوند در همه امور و همه مقدرات، نزد او بار می‌یابد و هیبت پیدا می‌کند و از بیت او صادر می‌شود: «ارادة الرب فی مقادیر اموره تهبط الیکم و تصدر من بیوتکم» (همان)، ثالثاً، هدایت تشریحی انسان‌ها، ارشاد و موعظه، تفصیل و تبیین حلال و حرام، اجرای حدود الهی، پاسداری از حصون دینی و در یک کلام، تشکیل حکومت عدل آسمانی نیز، بر عهده اوست (جوادی آملی، ۱۳۸۳، ج ۳، ص ۱۲۸)؛ به همین جهت سلمان که درباره او «منا اهل البیت» (مجلسی، ۴۰۳، ج ۱۷، ص ۱۷۰) گفته شده و از مانده و مأذبه نبوت و امامت ارتزاق کرده، در مسجد پیامبر صلی الله علیه و آله و در جمع عمر و کعب الاحبار و طلحه و زبیر، در پاسخ عمر که از تفاوت خلیفه و پادشاه پرسید، مقام شامخ خلافت را در شاخه هدایت تشریحی آن تشریح می‌کند و می‌گوید: «خلیفه کسی است که بین رعیت به عدالت رفتار کند و ثروت بیت‌المال را به طور مساوی تقسیم کند و بر رعایا چنان مهربان و مشفق باشد که بر خانواده خویش است و بر اساس کتاب الهی حکم براند و اوامر و نواهی خدا را بر زیاده و کاست به خلق خدا برساند و پادشاه، اعم از این است»؛ کعب سخن سلمان را تحسین کرد و گفت: سلمان از علم و حکمت پر شده است؛ عمر گفت: ای سلمان من خلیفه‌ام یا پادشاه؟ جواب داد اگر در همه عمر خود یک درهم یا کمتر از آن را در غیر جایگاهش مصرف کرده باشی پادشاهی، نه خلیفه، عمر شرمسار شد و گریست. (کاشانی، ۱۳۵۱، ج ۱، ص ۲۲۰)

این حکایت گرچه ظاهراً به خلافت از پیامبر صلی الله علیه و آله مربوط است؛ لیکن از آنجا که خلیفه پیامبر صلی الله علیه و آله، خلیفه

خدا نیز هست، کاملاً مناسب بحث ماست؛ به همین دلیل است که در دیدگاه حضرت خضر علیه السلام، خلفای اربعه، مفهوم و همچنین مصادیق خاصی دارد؛ آن‌جا که به امیر مومنان علیه السلام خطاب می‌کند: «السلام علیک یا رابع الخلفاء و رحمه الله و برکاته» و در توضیح آن، حضرت آدم علیه السلام، حضرت هارون علیه السلام، حضرت داود علیه السلام و حضرت علی علیه السلام و به ترتیب چهار خلیفه در کتاب‌الله شمرده می‌شوند و آیه مربوط به هر کدام تلاوت می‌شود» (حویزی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۴۹).

پس جا دارد گفته شود که خلیفه کامل خدا و رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم باید مظهر العجائب و مظهر الغرائب باشد و کسی که جامع این صفات نباشد لیاقت خلافت خدا و رسول را ندارد و از این رو نصب خلیفه و پیامبر به اعلام خداوند است؛ چنان که درباره خلافت انسان فرمود: «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» (بقره: ۳۰) و درباره داود علیه السلام فرمود: «يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ» (ص: ۲۶) و درباره امیر مومنان علیه السلام فرمود: «أَنَا وَمَلِيكُمْ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا» (مائده: ۵۵) و «يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ» (مائده: ۶۷) و درباره آخرین خلیفه کامل، یعنی صاحب الزمان عجل الله فرجه فرمود: «لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ» (نور: ۵۵) و همچنین هر یک از ائمه معصوم علیهم السلام به اعلام حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم یکدیگر را به خلافت تعیین کرده‌اند.

۲-۱-۲. مسجود فرشته‌ها شدن

از امتیازات و برکات مهم خلافت، این بود که آدم به عنوان یک انسان کامل، مسجود فرشتگان شد که این سجده فرشتگان در برابر آدم، تحیت و احترام و تکریمی برای ایشان و خضوع و عبادتی برای خداوند بود؛ زیرا به امثال امر خداوند چنین تکریمی را برای انسان کامل روا داشتند: «وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَىٰ وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ» (بقره: ۳۴)، نظیر آن چه از پدر و مادر و برادران یوسف، در برابر حضرت یوسف علیه السلام سرزد: «وَرَفَعَ أَبَوَيْهِ عَلَى الْعَرْشِ وَخَرُّوا لَهُ سُجَّدًا» (یوسف: ۱۰۰).

بسیاری از مفسران از جمله علامه طباطبایی (طباطبایی، ۱۳۹۳ق، ج ۱، ص ۱۲۲) در پاسخ این پرسش که اگر سجده، ذاتا عبادت است و عبادت هم، اختصاص به خداوند دارد، پس چگونه برای غیر خداوند رواست، گفته‌اند: سجده، ذاتا عبادت نیست، بلکه عبادت بودن آن در صورتی است که به انگیزه عبادت و پرستش آورده شود؛ از این رو در بعضی موارد، عنوان سخریه و استهزاء بر آن صادق است، نه عبادت. بر همین اساس، ممکن است گفته شود، سجده برای غیر خدا، منع ذاتی ندارد، بلکه ممنوعیت آن بر اثر منع شرعی است که با دلیل نقلی یا عقلی ثابت می‌شود و پس از بررسی معلوم است که مانع عقلی یا نقلی در صورتی ثابت است که سجده کننده بخواهد با سجده برای غیر، ربوبیت و معبودیت را ارازه کند؛ اما اگر صرفاً به نیت تحیت و تکریم او باشد، دلیلی بر ممنوعیت آن نیست. البته ذوق دینی و مذاق طایفه متشرعه که بر اثر انس با ظواهر دینی به دست آمده، اقتضای اختصاص سجده به خدای سبحان دارد، حتی اگر صرفاً به قصد تحیت و تکریم باشد؛ چنان‌که ممنوع بودن سجده برای غیر خدا به نیت تعظیم و تکریم، در شریعت

مقدس اسلام، بر اساس مذاق دینی مزبور، ملازمه‌ای با ممنوع بودن آن در شرایع سابق ندارد. (بلاغی، بی تا، ص ۸۵) از قناده در ذیل آیه «وَحَرِّوْا لَهُ سَجْدًا» (یوسف: ۱۰۰) نقل شده که تحیت و سلام مردم در زمان یوسف علیه السلام، سجده برای یکدیگر بود و اختلاف رسوم و عادات به اختلاف ازمنه و اوقات نیز، امری ممکن است. (نیشابوری، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۲۴۱)

بدون تردید اولاً، آدم علیه السلام در این جریان، مسجودله بود، نه قبله و مسجودالیه، چنان‌که بعضی گفته‌اند و «لآدم» را به معنای «الی آدم» گرفته‌اند (قرطبی، ۱۴۰۸ق، ج ۱، ص ۲۷۷): زیرا مقصود از قصه سجده، تعظیم آدم و اظهار برتری او بر فرشتگان است و شکی نیست که مجرد قبله قرار گرفتن چیزی یا کسی به برتری او از ساجدان دلالت ندارد. (نیشابوری، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۲۴۰) البته ممکن است گفته شود مقام آدمیت، یعنی انسان کامل، مسجود له و صورت آدمیت قبله و مسجود الیه قرار گرفت؛ یعنی به دستور خداوند بدن خاکی آدم، قبله و مقام خلیفه الهی او مورد سجده واقع شد. (جوادی آملی، ۱۳۸۳، ج ۳، ص ۲۷۲) ثانیاً، سجده برای آدم تحیت بود، نه عبادت و اطاعت؛ چنان‌که روایت تحف العقول از امام علی علیه السلام و روایت احتجاج از موسی بن جعفر علیه السلام به آن تصریح کرده است. (ر. ک. حرانی، بی تا) به بیان دیگر، معبود حقیقی فرشتگان در این سجده، فقط خداوند بود و آن‌ها از باب اطاعت امر الهی برای آدم سجده کردند؛ یعنی چون آدم را مظهر خدا یافتند، نه معبود خود، برای او سجده کردند. ثالثاً با توجه به مذاق شرعی مزبور و با توجه به احتمال اختصاص جواز آن به شرایع پیشین نمی‌شود از مواردی چون سجده بر آدم و یوسف علیه السلام، جواز سجده برای غیر خدا را به عنوان تکریم در شریعت اسلام استنتاج کرد؛ بلکه جواز آن مبتنی بر اذن شارع است. (جوادی آملی، ۱۳۸۳، ج ۳، ص ۲۷۳) رابعاً، همه این بحث‌ها در صورتی است که سجده فرشتگان امری تشریحی باشد و گرنه، در صورت تکوینی بودن آن، جایی برای بحث از حرمت یا جواز شرعی آن نیست و این‌که این سجده تشریحی بوده یا تکوینی، یا نه تکوینی بوده و نه تشریحی، حضرت آیت الله جوادی آملی معتقد است امر به سجده نمی‌تواند امری حقیقی باشد؛ چون در این صورت از دو حال خارج نیست: یا امر مولوی و تشریحی است، نظیر «وَأَقِمْوَا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ» (بقره: ۴۳) یا امر تکوینی است، همانند: «فَقَالَ لَهَا وَ لِلْأَرْضِ انْتَبِیَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَنْتِنَا طَائِعِينَ» (فصلت: ۱۱) و هر دو قسم، محذور دارد؛ محذور امر تکوینی این است که قابل عصیان نیست و پیوسته با اطاعت همواره است؛ چون چیزی را که خدای سبحان تکویناً اراده کند ایجاد حتمی است «إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» (یس: ۸۲)، زیرا «كُنْ» لفظ و صورت نیست، بلکه ایجاد است و به بیان امیر مؤمنان علی علیه السلام سخن خدا، صوت یا ندایی که با گوش شنیده شود نیست، بلکه فعل و ایجاد است: «لَا بِصَوْتٍ يُقْرَعُ وَلَا نِدَاءٍ يُسْمَعُ وَإِنَّمَا كَلَامُهُ سُبْحَانَهُ فَعَلَّ مِنْهُ أَنْشَاءً» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۵۴، ص ۳۰) از آیاتی نظیر «قَالَتَا أَنْتِنَا طَائِعِينَ» نیز استفاده می‌شود که امر تکوینی خدا، نه تنها عصیان بردار نیست؛ بلکه کراهت بردار نیز نیست.

۲-۱-۳. حیات متعالی

طبیعت زندگی جهان مادی، فنا و نابودی است. محکم‌ترین بناها، بادوام‌ترین حکومت‌ها، قوی‌ترین انسان‌ها، سرانجام کهنه و فرسوده و سپس نابود می‌شود و همه بدون استثناء خلیل پذیرند؛ اما اگر بتوان این موجودات را به نحوی با ذات پاک خداوند پیوند داد و برای او و در راه او به کار انداخت، رنگ جاودانگی به خود می‌گیرند؛ چراکه ذات پاکش ابدی است و هر چیز نسبتی با او دارد رنگ ابدیت می‌یابد. خلیفه‌الهی و پذیرش خلافت و ولایت او، تنها گزینه‌ای است که این رابطه را می‌سازد و به انسان رنگ الهی می‌دهد (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۱، ج ۱۱، ص ۳۹۰)؛ چراکه از منظر قرآن، زندگی انسان‌ها دو نوع خبیث و طیب است و نشانه افراد خبیث، عدم پذیرش ولایت حق است که زیر بار تعالیم خلفای الهی نمی‌روند و این معنا از آیه شریفه «وَ الْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرُجُ نَبَاتُهُ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَ الَّذِي خَبِثَ لَا يَخْرُجُ إِلَّا نَكِدًا» (اعراف: ۵۸) به دست می‌آید که قلب آدم‌های طیب و خبیث را به زمین حاصل‌خیز و شوره‌زار تشبیه کرده است، با این‌که هر دو زمین از یک آب مصرف می‌کنند؛ ولی میوه‌ی متفاوتی ارائه می‌دهند (صادقی تهرانی، ۱۴۱۹ق، ج ۱۱، ص ۱۸۵). انسان‌ها نیز چنین‌اند؛ یعنی با این‌که از یک رهبر و خلیفه‌ی الهی برخوردارند، اما یک عده به دلیل عدم پذیرش تعالیم خلفای الهی در همان خیانت خود باقی می‌مانند، نه نمو و رشد دارند و نه ترقی و تکامل و حتی هیچ ریشه‌ی محکمی نیز ندارند: «وَ مَثَلُ كَلِمَةٍ خَبِيثَةٍ كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ اجْتُثَّتْ مِنْ فَوْقِ الْأَرْضِ مَا لَهَا مِنْ قَرَارٍ» (ابراهیم: ۲۶). از این‌رو خدای متعال، پیامبرش را به خاطر سرپیچی این دسته از افراد، دلداری داده و سطح تکلیف ایشان را به ابلاغ رسالت محدود کرده و می‌فرماید: «فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ الْمُبِينُ» (نحل: ۸۲)، اما عده‌ی دیگری که زیر بار تعالیم خلفای الهی رفته، تبدیل به سرزمین حاصل‌خیزی می‌گردند که یکی از ثمرات آن، بهره‌مندی از حیات طیب است: «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَ هُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً» (نحل: ۹۷)؛ هرکس از مرد یا زن، عمل نیک انجام دهد، در حالی که ایمان داشته باشد، پس او را بی‌تردید در دنیا به زندگی پاکیزه‌ای زنده خواهیم داشت و (در آخرت) البته اجر و ثوابی که به او می‌دهیم، بهتر از عملی است که انجام داده است. شیخ حر عاملی، ذیل آیه شریفه فوق، روایاتی را ذکر کرده که آن‌چه مایه بهره‌مندی از حیات طیب است، پذیرش ولایت خلیفه‌الهی حضرت علی علیه السلام است. (حر عاملی، ۱۴۲۲ق، ج ۳، ص ۲۲) علامه طباطبایی، یکی دیگر از آثار و نتایج خلافت خلیفه‌الهی را زنده شدن دل می‌داند؛ ایشان در ذیل آیه شریفه با استناد به آیه شریفه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَ لِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ» (انفال: ۲۴)، معتقد است آیه شریفه، ناظر به زندگی حقیقی انسان است که اشرف و اکمل از حیات دنیوی است و با علم و عمل درک می‌شود، و وقتی به آن زندگی می‌رسد که استعدادش کامل و رسیده شده باشد و این تمامیت استعداد به وسیله دخول در زمره اولیای صالحین (خلفای الهی) دست می‌دهد. (طباطبایی، ۱۳۹۳ق، ج ۹، ص ۴۳)

۲-۱-۴. آرامش

آرامش روحی وسیله کارآمد برای رسیدن به آمال و آرزوهای مادی و معنوی است و کسی که از آن بی‌بهره باشد، از رسیدن به مقاصد خود، محروم خواهد ماند و در این میان آنچه باید به عنوان یک مقصد اصلی و اساسی برای یک فرد دوراندیش مطرح باشد، مقصدی ماندگار و ابدی است و آن قرب و رضوان الهی که با ایمان و اصلاح خویشتن حاصل می‌شود و ایمانی صحیح و حقیقی است که کامل باشد و هیچ نقص و تبعیضی در آن نباشد و آن، ایمان به حقانیت خلفای الهی و تبعیت و پیروی از دستورات الهی گونه‌ی آنان است که در این صورت موجب آرامش حقیقی روحی می‌شود و شخص در لواء ولایت حق، دیگر نه ترسی و نه اندوهی نخواهد داشت و با عنایت ولی حق به سوی ترقی و تکامل پیش می‌رود تا به مقصد اصلی که اعلی مراتب قرب الهی است، برسد و در این بین، اگر اجل مهلت نداد، همچون مجاهد فی سبیل الله، دارای اجر شهید بوده و با شفاعت اولیای حق در عالم آخرت به آن مقصدش نائل خواهد آمد؛ همانطور که خود خلفای الهی هیچ خوف و حزنی ندارند: «أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ» (یونس: ۱۰)؛ آگاه باشید (دوستان و) اولیای خدا، نه ترسی دارند و نه غمگین می‌شوند. کسانی که از دستورات و هدایت‌های آنان بهره‌مند شوند نیز هیچ خوف و حزنی نخواهند داشت: «فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفَ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ» (بقره: ۳۸). علامه نیز معتقد است که اولیا و خلفای الهی نه از چیزی می‌ترسند و نه برای چیزی اندوه می‌خورند - نه در دنیا و نه در آخرت - مگر آن‌که خدای تعالی اراده کند که آنان از چیزی بترسند و یا درباره آن اندوه خورند (طباطبایی، ۱۳۹۳ق، ج ۱۰، ص ۸۹). در تفسیر نورالثقلین ذیل آیه شریفه چهل و هشت سوره مبارکه انعام از حضرت علی علیه السلام در منا شده و سوگند دادنی که با مخالفان خود در روز شوری داشتند، نقل کرده است که پیامبر صلی الله علیه و آله در مورد ایشان فرمود:

«دوستان تو روز قیامت از قبرهایشان خارج می‌شوند که بر شترهای سفید سوارند و از بند نعلین‌هایشان نور می‌درخشد به هر جا به آسانی وارد شوند و سختی‌ها از آنان برداشته شده و امان به آنان داده شده و اندوه‌ها از آنان بریده شده تا آن‌که به سایه عرش خدای رحمان درآیند ... مردم در آن روز می‌ترسند؛ ولی آنان نمی‌ترسند، مردم اندوهگین هستند؛ ولی آن‌ها اندوهی ندارند» (صدوق، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۵۵۹).

بنابراین شخص مؤمن حقیقی و در لواء ولایت حق از هیچ یک از عوامل اضطراب اخروی، ترس و اضطرابی ندارد؛ اما در برابر مسئولیت‌های خویش تا مادامی که در دنیا است، در حالت بین ترس و امید است، ترس از این‌که مبادا در انجام وظایف کوتاهی کند یا در برابر وسوسه‌های درونی و شیطانی پایش بلغزد و منحرف شود یا این‌که اعمالی عبادی که انجام می‌دهد، دارای نقص و عیب باشند، البته آن نگرانی‌ها، سازنده هستند و موجب مراقبت بیش‌تر و اظهار عجز و ناتوانی در پیشگاه الهی می‌شوند.

۲-۱-۵. داشتن نور برای حرکت در ظلمات

یکی از آثار و برکات ولایت خلفای الهی، بیرون آوردن افراد از ظلمات، گمراهی‌ها و خرافاتی که در اعتقادات و آداب و رسوم جاهلانه آنان نمود دارد به سوی صراط مستقیم، حق و شناخت صحیح از خود و خدای خود است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَآمِنُوا بِرَسُولِهِ يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ مِنْ رَحْمَتِهِ وَيَجْعَلْ لَكُمْ نُورًا تَمْشُونَ بِهِ وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (حدید: ۲۸). نور در این آیه شریفه بدون قید بوده و شامل امور دنیوی و اخروی خواهد بود و آن را نباید مختص به عالم دنیا یا مختص به عالم آخرت لحاظ کرد؛ همچنان که بعضی از مفسران مراد از آن را، نور در روز قیامت تفسیر و ترجمه نموده‌اند. (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۱۰، ص ۴۷۵) آیه شریفه، دارا بودن نور برای پیمودن راه را مشروط به داشتن تقوای الهی و ایمان و ولایت‌پذیری عملی از خلفای الهی می‌نماید که ثمره داشتن آن دو شرط منور شدن به نور علم و درک باطنی است که با آن نور می‌تواند به راحتی حق را از باطل، نورانیت و حقایق امری را از ظلمت و بطلان آن، تشخیص بدهد و از موارد ظلمانی مؤثر در ایجاد ظلمت معنوی و روحی دوری کند و در برخورد با مسائل زندگی، بتواند به آن چه که جذابیت حقیقی دارد، عمل کند و از موارد جذابیت کاذب و گمراه کننده پرهیز کند.

علامه طباطبائی معتقد است با این‌که این اشخاص دعوت دینی را پذیرفته‌اند، اما دوباره امر شده‌اند که پیروی کامل و اطاعت تام از خلیفه‌الله در همه امور داشته باشند؛ چه این‌که امر و نهی خلیفه‌اللهی مربوط به حکمی از احکام شرع باشد و چه اعمال ولایتی باشد که آن جناب بر امور امت دارد؛ همچنانکه در جای دیگر فرمود: «فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا» (نساء: ۶۵). پس ایمانی که در آیه شریفه بدان امر شده ایمانی است بعد از ایمان و مرتبه‌ای است از ایمان، بالاتر از مرتبه‌ای که قبلاً داشتند و تخلف از آثارش ممکن بود، مرتبه‌ای است که به خاطر این‌که قوی است، اثرش از آن تخلف نمی‌کند، و به همین مناسبت فرمود: «يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ مِنْ رَحْمَتِهِ» و کفل به معنای حظ و نصیب است پس کسی که دارای این مرتبه بالا از ایمان باشد ثوابی روی ثواب دارد، هم‌چنان که ایمانی روی ایمان دارد. (طباطبائی، ۱۳۹۳ق، ج ۱۹، ص ۱۷۴)

۲-۱-۶. رستگاری

در قرآن کریم برای رستگاری، دو کلمه «فلاح» و «فوز» استعمال شده است: «لَكِنَّ الرَّسُولَ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ جَاهِدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ وَأَوْلِيَّكَ لَهُمُ الْخَيْرَاتُ وَأَوْلِيَّكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» (توبه، ۸۸). کلمه «فلاح» با مشتقات آن، چهل مرتبه در قرآن مجید استعمال شده و به معنای رستگاری و پیروزی است. صاحب التحقیق، «فلاح» را نجات از شرور و ادراک خیر و صلاح دانسته که در فارسی با کلمه پیروزی از آن تعبیر می‌شود و «فوز» را بعد از فلاح دانسته است (مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۹، ص ۱۳۳)، اما لسان‌العرب، بین معنای «فَلَحٌ وَفُلْحٌ»، فرق گذاشته شده و دومی را به شکافتن و جداکردن معنا کرده است (ابن منظور،

۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۵۴۷)، طبق این معنا، به کشاورز «فلاح» می‌گویند؛ چون که زمین را می‌شکافد و دانه در آن قرار می‌دهد و مراقبت و آبیاری می‌کند تا به ثمر برسد و بدان وسیله خود و دیگری از آن بهره‌مند شوند، سپس آن به هر نوع پیروزی، رسیدن به مطلوب و خوشبختی اطلاق شده است و در حقیقت افراد پیروزمند و خوشبخت، موانع را از سر راه بر می‌دارند و راه خود را به سوی مقصد می‌شکافند تا به آن برسند؛ از این رو کسی که صفات رذیله را از درون و برون خود بیرون کند و گوهر نفس انسانی را با صفات نیک بروز دهد، مشمول آیه شریفه «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا» (شمس: ۹) می‌شود. پس مستفاد از آیه شریفه مذکور در ذیل عنوان، این است که کسانی که مؤمن به حقانیت ولی حق و خلیفه الهی بوده و در حال مجاهده نفسانی و مالی باشند، آنان به فلاح و رستگاری رسیده‌اند.

کلمه «فوز» در آیه «وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيمًا» (احزاب: ۷۱)، طبق نوشته اهل لغت، به معنای پیروزی و نجات پیدا کردن است: «فاز یفوز فإذا ای ظفر و نجا» (مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۹، ص ۱۵۵). واژه «فوز» با مشتقاتش ۲۷ مرتبه در قرآن مجید استعمال شده و با بررسی آیاتی که در آنان کلمه فوز یا مشتقات آن، مطرح شده، متوجه می‌شویم که فوز مختص ورود به بهشت نبوده: «كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَإِنَّمَا تُوَفَّقُونَ أُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَمَنْ زُحْزِحَ عَنِ النَّارِ وَأُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ» (آل عمران، ۱۸۵). گرچه در بیش‌تر آیات، کلمه فوز به معنای بهشت و دخول در آن مطرح شده، ولی در معانی دیگری نیز مطرح شده که شامل رضایت و خوشنودی خدا از بنده‌اش (مانند: ۱۱۹)، تقرب به او (توبه: ۱۱۱)، داشتن مقام و مرتبت بزرگ در پیشگاه الهی (توبه: ۲۰)، مشمول رحمت ویژه خدا شدن (غافر: ۹) و داشتن ایمان و تقوای الهی و به تبع آن بشارت دنیوی و اخروی (یونس: ۶۴) می‌شود.

البته کلمه فلاح با فوز با بررسی آیات متضمن آن دو، از جهت معنا در بعضی موارد مترادف هستند؛ از این رو بعضی گفته‌اند: «فلاح» یعنی فوز (ابن منظور، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۵۴۷) و در موارد دیگر «فلاح» قبل از «فوز» قرار دارد که بپیمودن راه حق و صراط مستقیم موجب فلاح و رسیدن به مقصد و نتیجه بپیمودن صراط مستقیم که بهشت بوده، فوز است (آل عمران: ۱۸۵)؛ به عبارت دیگر، «فلاح» پیروزی است و «فوز» بهره‌مندی از ثمرات آن پیروزی است.

۲-۱-۷. خروج از ظلمات

یکی از نقش‌های مهم نظریه خلافت دینی و اهداف خلفای الهی، بیرون بردن مردم از ظلمت و جهل به سوی نور و هدایت است: «الرَّكِيْبَاتُ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِ رَبِّهِمْ إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ» (ابراهیم: ۱). خداوند در رابطه با داستان موسی علیه السلام می‌فرماید: «وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَى بِآيَاتِنَا أَنْ أَخْرِجْ قَوْمَكَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَذَكِّرْهُمْ بِآيَاتِ اللَّهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ» (ابراهیم: ۵). از مجموع آیات به خوبی استفاده می‌شود که یک از اهداف خلفای الهی، هدایت و

راهتمایی انسان از ضلالت به سوی حق و حقیقت است.

۲-۱-۸. سعادت، بهشت و فوز عظیم

هر چند برکات پذیرش حاکمیت خلیفه الهی، بسیار فراوان است؛ اما یکی از آثار مهم اخروی آن، بهشت و فوز عظیم است که در آیات و روایات متعددی، بهشت و برخورداری از سعادت و فوز عظیم، مأوی و منتهای کسی معرفی شده است که حاکمیت و ولایت خلیفه کامل الهی - معصوم - را بپذیرد: «تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَ ذَلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ» (نساء: ۱۳).

در ذیل آیه شریفه از پیامبر خدا ﷺ نقل شده که در مورد شخصیت حضرت علی علیه السلام از او پرسیدند، رسول خدا ﷺ ناراحت شد و فرمود: چرا گروهی از من درباره کسی سؤال می کنند که منزلت او در نزد خداوند مانند منزلت من می باشد، متوجه باشید هر کس علی علیه السلام را دوست بدارد مرا دوست داشته است و هر کس مرا دوست بدارد خداوند را دوست داشته است؛ خداوند از هر کس راضی باشد بهشت را به او عطا می کند. بدانید هر کس علی را دوست بدارد، پروردگار نمازهای او را قبول می کند و روزه اش را می پذیرد و دعایش را مستجاب می گرداند و بدانید هر کس علی را دوست بدارد، فرشتگان برای او استغفار می کنند و درهای هشت گانه بهشت برای او باز می شوند و او از هر دری بخواهد وارد می گردد (قمی مشهدی، ۱۳۹۴، ج ۱۴، ص ۵۲۰؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۵، ص ۲۴).

۲-۲. دیدگاه مفسران اهل سنت

چنان که در بخش های گذشته بیان شد، مراد اهل سنت از خلافت، خلیفه الرسول است که همان حاکم و امام جامعه مقصود است؛ بنابراین، دانشمندان و مفسران اهل سنت، آثار و برکات خلیفه و حاکم را به مدیریت جامعه دینی منحصر کرده اند. از نظر آن ها، عمده ترین نقشی که خلافت در جامعه دارد، چنین است:

- الف) تأمین عدالت اجتماعی با اجرای قوانین اسلامی در جامعه دینی که با تأسیس دادگستری و گسترش آن و نصب عده ای واجد شرایط برای انجام دادرسی، قابل حصول است.
- ب) تأمین امنیت عمومی برای ایجاد آسایش و آرامش در جامعه دینی که با اقامه حدود شرعی و با قوه قهریه ضابطان به دست می آید.
- ج) پاسداری از مرزهای جامعه اسلامی که با اعزام سربازان و مجاهدان به مرزها، اعلان جنگ و صلح و فرماندهی نیروها قابل دستیابی است.
- د) توسعه و گسترش اسلام در جهان با ترویج، تبلیغ و جهاد در راه خدا (قاضی معتزلی، ۱۴۲۲ق، ص ۷۵).

علاوه بر این چهار اثر عمده، آثار دیگری نیز مترتب دانسته اند؛ مانند تأمین ارزاق عمومی، گسترش

بهداشت و درمان، توسعه آموزش های همگانی، نظارت بر داد و ستد و به طور کلی، ارتباط های عمومی جامعه. (همان) فخر رازی نیز اگرچه خلافت الهی در ذیل آیه ۳۰ سوره بقره قبول ندارد، اما در ذیل آیه شریفه «وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ» با این که بحث تعلیم اسماء را برای حضرت آدم مطرح کرده؛ ولی معتقد است این آیه دلالتی بر فضیلت انسان ندارد؛ بلکه آیه دلالت بر فضیلت علم می کند (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۴۰۰).

۳. ارزیابی دیدگاه ها

برابر دیدگاه اهل سنت، نقش و رسالت خلافت، به تدبیر امور معیشتی امت محدود می شود و امام و خلیفه در بسیاری از شئون و مسائل دیگر، فاقد نقش می شود؛ برای مثال، از نظر اهل سنت، امت مسلمان در آموزش و کسب معارف و احکام اسلامی نیازی به امام ندارد، قاضی عبدالجبار معتزلی همدانی به چنین دیدگاهی تصریح دارد. (قاضی معتزلی، ۱۴۲۲ق، ص ۷۶۱) این درحالی است که آموزش صحیح یا نادرست معارف و احکام اسلامی، می تواند امت را در پیش مبتنی بر اصالت وحی، حفظ کند و یا آن را از آموزه های واقعی دین، دور سازد. همچنین، نقش تربیتی و الگویی خلیفه که بر مبنای نظریه اهل سنت در نقش و منزلت امامت، انکار می شود، قابل توجه است؛ رابطه امت با امام، در این نظریه، چنین نیست که امت برای تهذیب نفس و کسب فضایل اخلاقی، امام را به عنوان اسوه و نمونه عینی تخلق قرار دهند که عاری از هرگونه خطا و گناه است؛ این دیدگاه در تفسیر منزلت و نقش امامت در جامعه دینی را می توان دیدگاه دنیاگرایانه نامید که رسالت امام و خلیفه را به امور تنها این جهانی، محدود و محصور می کند. (یزدی مطلق، ۱۳۸۷، ص ۶۷)

عجیب تر از همه، سخن فخر رازی است که ذی المقدمه (اسماء) را فدای مقدمه (علم) کرده است و به خاطر تعصب، انسان کامل و آن ذوات مقدسه را در این آیات که محوریت اصلی و ذی المقدمه دارد و حتی روی سخن خداوند متعال با اوست و علت برتری انسان به خاطر آن هاست، نادیده گرفته و به مقدمه پرداخته است و بیان می کند که این آیه در فضیلت علم است و آیه قبل از آن در مورد آفرینش آدم است نه خلافت الهی او (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۳۹۰)، درحالی که آیه شریفه هیچ اشاره ای به بحث علم و آفرینش ندارد، بلکه ظاهر آیه فریاد می زند که در مورد خلافت الهی انسان و ملاک آن خلافت است که همان «تعلیم اسماء» است؛ یعنی آن چه ملاک برتری انسان ها شده، وجود آن «اسماء و ذوات حقیقیه» است که به آدم تعلیم داده شد که اگر آن ها نبودند، نفس علم ارزشی نداشت و این علم به سایر اشیا را ملائکه هم داشتند.

نتیجه‌گیری

مراد از آثار خلافت، بررسی آثار و برکات خلافت انسان کامل؛ یعنی وجود انبیا و ائمه معصومین علیهم‌السلام در زمین از دیدگاه فریقین است که با پذیرش حاکمیت آنان، حاصل می‌شود و دو نوع آثار بر آن مترتب است: یکی آثار فردی و دیگری آثار اجتماعی است. از دیدگاه شیعه، مراد از آثار فردی، علاوه بر داشتن حیات متعالی و طیب، ترفیع درجه، داشتن بهداشت جسمی بر اثر استفاده نمودن از مأكولات طیب و پرهیز از مصرف خبائث و داشتن بهداشت روانی به خاطر داشتن آرامش روحی و آینده‌ای امیدوار و داشتن تکیه‌گاهی مطمئن تجلی توحید در عالم هستی، مظهر و آینه خدا شدن، مسجود و معلم فرشته‌ها شدن، دوری از خرافات و عوامل مخرب روحی، امثال، تندخویی، حرص، طمع، حسادت، کینه و سوءظن و دیگر صفات رذیله اخلاقی و در نهایت، سعادت، بهشت و فوز عظیم است؛ اما اهل سنت، با تعریف و مبنایی که از خلافت دارند، آثار و برکات خلیفه و حاکم را به مدیریت جامعه دینی منحصر کرده‌اند؛ از نظر آن‌ها، عمده‌ترین نقشی که خلافت در جامعه دارد در تأمین عدالت اجتماعی، امنیت عمومی، پاسداری از مرزهای جامعه و توسعه و گسترش اسلام، خلاصه می‌شود.

اشکالی که بر این دیدگاه وارد است این است که نقش و رسالت خلافت به تدبیر امور معیشتی امت محدود می‌شود و امام و خلیفه در بسیاری از شئون و مسائل دیگر، فاقد نقش می‌شود؛ این درحالی است که آموزش صحیح یا محرف معارف و احکام اسلامی، می‌تواند امت را در بینش مبتنی بر اصالت وحی، حفظ کند و یا آن را از آموزه‌های واقعی دین، دور کند. همچنین، نقش تربیتی و الگویی خلیفه که بر مبنای نظریه اهل سنت در نقش و منزلت امامت، انکار می‌شود، قابل توجه است؛ رابطه امت با امام، در این نظریه، چنین نیست که امت برای تهذیب نفس و کسب فضایل اخلاقی، امام را به عنوان اسوه و نمونه عینی تخلق قرار دهند که عاری از هرگونه خطا و گناه است؛ این دیدگاه در تفسیر منزلت و نقش امامت در جامعه دینی را می‌توان دیدگاه دنیاگرایانه نامید که رسالت امام و خلیفه را به امور، صرفاً این جهانی، محدود و محصور می‌کند. علاوه بر این چهار اثر عمده، آثار دیگری نیز مترتب دانسته‌اند مانند: تأمین ارزاق عمومی، گسترش بهداشت و درمان، توسعه آموزش‌های همگانی، نظارت بر داد و ستد و به طور کلی، ارتباط‌های عمومی جامعه.

منابع

- قرآن کریم، ترجمه: ناصر مکارم شیرازی، تهران: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، ۱۳۸۰ ش.
- نهج البلاغه، ترجمه: محمد دشتی، چاپ سیزدهم، قم: مشهور، ۱۳۸۰ ش.
- ابن تیمیة حرانی، احمد بن عبدالحلیم بن عبدالسلام. الفتاوی الکبری، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۸ ق.
- ابن حنبل شیبانی، ابو عبدالله احمد بن محمد. مسند أحمد، چاپ دوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۴ ق.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد بن خلدون، تاریخ ابن خلدون، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۹.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. لسان العرب، چاپ سوم، قم: نشر ادب حوزه، ۱۴۰۸ ق.
- اسعدی، محمد، ولایت و امامت، پژوهشی از منظر قرآن، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۲.
- اندلسی، ابوحیان، بحر المحيط فی التفسیر، بیروت: دار الفکر العربی، ۱۴۱۵ ق.
- تفتازانی، سعد الدین. شرح المقاصد، قم: منشورات الشریف الرضی، ۱۴۰۹ ق.
- جوادی آملی، عبدالله. تفسیر تسنیم، چاپ دوم، اسراء، قم، ۱۳۸۳.
- جوهری، اسماعیل به حماد. صحاح اللغة، بیروت: دار العلم، ۱۴۰۷ ق.
- جوینی، ابو المعالی، غیاث الامم فی التیات الظلم، جده: دارالمنهاج، ۱۴۳۲ ق.
- حر عاملی، محمد بن حسن، اثبات الهداة، با مقدمه آیت الله مرعشی نجفی، بیروت: موسسه اعلمی، ۱۴۲۲ ق.
- حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، قم: دفتر انتشارات اسلامی، بی تا.
- حویزی، عبدعلی جمعه، تفسیر نور الثقلین، تصحیح رسولی، هاشم، چاپ چهارم، قم.
- حویزی، عبدعلی جمعه، تفسیر نور الثقلین، تصحیح رسولی، هاشم، چاپ چهارم، قم: اسماعیلیان، ۱۴۱۵ ق.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر، مفاتیح الغیب، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ ق.
- راغب اصفهانی، ابو القاسم حسین بن محمد. المفردات فی غریب القرآن، قم: دفتر نشر کتاب، ۱۴۰۴ ق.
- سیوطی، جلال الدین، تاریخ الخلفاء، تحقیق محمد محی الدین عبد الحمید، قم: منشورات الرضی، ۱۴۱۱ ق.
- صادقی تهرانی، محمد، البلاغ فی تفسیر القرآن بالقرآن، قم: مکتبه محمد الصادقی

- لطهرانی، ۱۴۱۹ق.
- صدرالمتالهین شیرازی، محمد بن ابراهیم، تفسیر صدرالمتالهین، تصحیح محمد خواجوری، چاپ سوم، قم: نشر بیدار، ۱۳۶۱.
- صدوق، محمد بن علی ابن بابویه. توحید، بی تا، بی جا.
- صدوق، محمد بن علی ابن بابویه، کتاب الخصال، تصحیح علی اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۲.
- طیب، سید عبد الحسین، اطیب البیان در تفسیر قرآن، چاپ سوم، تهران: انتشارات اسلام، ۱۳۶۶.
- غزالی، محمد، فضائح الباطنیة، بیروت: المكتبة العصرية، ۱۴۲۲ق.
- فراهیدی، ابو عبد الرحمن خلیل بن احمد، کتاب العین، قم: دار الهجرة، ۱۴۱۵ق.
- فیروز آبادی، مجد الدین محمد بن یعقوب، قاموس المحيط، بیروت: مکتب تحقیق التراث فی مؤسسه الرساله، ۱۴۰۷ق.
- قاضی، عبدالجبار. شرح الاصول الخمسه، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۲ق.
- قرطبی، محمد بن احمد انصاری، الجامع لاحکام القرآن، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۰۸ق.
- قمی مشهدی، محمد، تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب، قم: شمس الضحی، ۱۳۹۴.
- کاشانی، ملافتح الله، منهج الصادقین فی الزام المخالفین، تهران: کتابفروشی اسلامیة، ۱۳۳۶.
- کلینی، محمد بن یعقوب، اصول الکافی، تحقیق محمد جعفر شمس الدین، بیروت: دار التعارف للمطبوعات، ۱۴۱۱ق.
- ماوردی، ابوالحسن علی بن محمد بن حبیب البصری، النکت و العیون (تفسیر الماوردی)، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۲ق.
- مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، بیروت: مؤسسة الوفاء، ۱۴۰۳ق.
- مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰.
- مکارم شیرازی ناصر و همکاران، تفسیر نمونه، چاپ دهم، تهران: دار الکتب الإسلامیة، ۱۳۷۱ش.
- نیشابوری، حسن بن محمد قمی (نظام الاعرج). تفسیر غرائب القرآن و رغائب الفرقان،
- محقق عمیرات، زکریا، بیروت، دار الکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون، ۱۴۱۶ق.
- یزدی مطلق، محمود، امامت پژوهی، بررسی دیدگاه امامیه، معتزله، اشاعره، مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۳۸۷.